

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti şəxsiyyəti formalaşdıran vacib dəyər kimi

Gunay Əbilova

Salyan şəhəri, Ə. Kürçaylı adına Texniki Fənlər Təmayüllü 7 №-li məktəb-liseyin müəllimi.
Azərbaycan. E-mail: zabul22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6809-2584>

XÜLASƏ

Məqalədə nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, şəxsiyyət məsələləri yığcam şəkildə şərh olunur, şəxsiyyətin formalaşmasında insanın fizioloji, psixoloji və sosioloji inkişafının rolu izah edilməyə çalışılır. Nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasındakı əlaqəni yaratmaq üçün görkəmli şəxslərdən sitatlar verilərək irəli sürülən fikirlər əsaslandırılır. Müəllif məqalədə yeri gəldikcə nitq mədəniyyəti anlayışını izah etməyə çalışmışdır. Şagirdlərin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, nitqin inkişaf etdirilməsində, vətəna, millətə layiqli övladların yetişdirilməsində müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələrdən danışılmışdır. Tədqiqat zamanı nəzəri, təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq, ritorika, şəxsiyyət, ünsiyyət, dil, nitq mədəniyyəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 20.04.2020
qəbul edilib – 30.04.2020

SPEECH CULTURE

Speech culture as an important value that shapes personality

Gunay Abilova

Salyan city, teacher of Technical School-Lyceum No.7 named after A.Kurchayli.
Azerbaijan. E-mail: zabul22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6809-2584>

ABSTRACT

In the article speech culture, communication, personality issues are briefly discussed. The role of physiological, psychological, and sociological development of a person in the formation of personality is tried to be explained. In order to reveal the connection between the culture of speech and personality, opinions are substantiated by quoting from prominent people. The author tries to explain the concept of speech too. The responsibilities of teachers in raising the cultural level of students, developing speech, raising children worth of the motherland and the nation are discussed. Theoretical, descriptive and comparative methods were used during the research process.

KEYWORDS

speech, rhetoric, personality, communication, language, culture of speech

ARTICLE HISTORY

Received – 20.04.2020
Accepted – 30.04.2020

Giriş / Introduction

Nitq ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı formasından istifadə edərək digər insanlar ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq vasitəsidir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək şəxsiyyətin inkişafına təkan verən mühüm vasitədir. Nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasındakı əlaqəni açmaq üçün bu iki anlayışı ilk öncə izah etmək, sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Elmdə bu anlayışların müəyyənləşdirilməsinə dair tam ümumməqbul fikir yoxdur. Bəziləri nitq mədəniyyəti dedikdə ancaq dilin təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə formalarını başa düşmüş, digər alimlər fikri düzgün, yığcam ifadə etməyi nitq mədəniyyəti hesab etmişlər. Bir qrup alimlər isə nitq mədəniyyəti məsələlərinin ancaq üslublarla bağlı şərh etməyə çalışmışlar. Həqiqətdə üslub düzgün və kamil nitqin ancaq bir tərəfidir. Nitqdə yalnız düzgün üslubi fiqurlar işlətməyə çalışmaqla yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq mümkün deyil [6, s.14].

Şəxsiyyətin formalaşdırılması

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub şüura, mənlivə malik, öz hərəkətlərinə cavabdeh, müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır. "Şəxsiyyət" sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni mənşəyə malikdir. Azərbaycan dilində "şəxsiyyət" sözü öz əsasını ərəb sözü olan "şəxs" sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir [2, 205 s.]. İnsan yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi mühitdə daim inkişaf edib dəyişir. Bu inkişaf fiziki, psixoloji və sosial inkişaf olaraq nəzərdə tutulur. Psixoloji inkişaf dedikdə insanın idrak prosesinin, duyğularının, qavrayış və təsəvvürünün, nitq və təfəkkürünün, hafizə və iradəsinin necə təşəkkül tapmasıdır. İnsanın sosial inkişafı, onun cəmiyyətdəki fəaliyyəti, insanlarla münasibətdə tərəqqi edir. Buna görə də, insanın inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışı önə çəkilir. C.Həsənovun fikri ilə desək, "Bu dəyərlər insanları mənəvi-sosial həyatda formalaşdırır və onları şəxsiyyət statusuna yüksəldir. Beləliklə, şəxsiyyət, onun maraqlarının və meyllərinin, temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş fərdi fərqlər sayəsində həyatda fəal mövqə tutur. İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir" [4, s.6]. İnsanın psixoloji və sosial

inkişafının baş verməsi üçün nitqin işə düşməsi, ünsiyyətin qurulması vacibdir. Bu işə yalnız nitq mədəniyyəti ilə mümkündür.

Nitq mədəniyyətinin şəxsiyyətə təsirini əks etdirən faktor olduğunu öz kəlamlarında göstərən dahi şəxsiyyətlərdən biri də Həzrəti Əli olmuşdur. O, özünün ibrətamiz ifadələrində belə demişdir: "Əqli çox olan adamın sözü az olar, hər bir adam öz dilinin altında gizlənir, danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et, ölç, biç sonra kəs, düşün, daşın, sonra danış, anla, bil, sonra et" və s. kimi müdrik kəlamlarla nitq mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Şah İsmayıl Xətai də şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil "səni-sən, mənə-mən, səni-biz, bizi-hamımız" kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır. O, elmlik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı [1, s.21].

Şəxsiyyət başqa şəxslərlə ünsiyyətdə, birgə əmək prosesində formalaşır və inkişaf edir. Hər bir şəxsiyyət özünü dərk etməlidir. A.Bakıxanov yazırdı: "Gözlü o adamdır ki, özünü görə bilsin". Şəxsiyyətlər ailə və cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirdə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə rəğbəti, hörməti, mənəvi yaxınlığı əsas götürməli, ünsiyyət mədəniyyətini bilməlidirlər¹³.

Pedaqogika təlim-tədris prosesində şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. S.Hüseynov "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" kitabında qeyd edir: "Ali və orta məktəblərdə müəllimlər şagird və tələbələrə pedaqoji cəhətdən yararlı, lazım olan tərbiyəni, əxlaqi davranışı, mədəni rəftarı elə öyrətməli, elə aşılamalıdır ki, uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər xalqımıza layiq şəxsiyyətlər kimi yetişsinlər. Böyüməkdə olan gənc nəsil nitq mədəniyyətini, ədəbi dilin normalarını bilməli və onları istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tətbiq etməyi bacarmalıdır" [5, s.58]. Buradan aydın olur ki, nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə vətənə, millətə layiqli şəxsiyyətlər yetişdirilməsi paralel aparılmalıdır və bu işdə müəllimlərin üzərinə böyük yük düşür.

N.Dobrolyubov yazırdı ki, insanlarla ünsiyyətdə olmayan, meşədə heyvanlar arasında böyüyən adamlar vəhşiləşir, onların anlayışları inkişaf etmir [4, s.6]. Ona görə də, şəxsiyyətin formalaşmasında dilin, ünsiyyətin, nitq mədəniyyətinin rolu böyükdür. Bunun insanları üzərində təməlinin, bünövrəsinin atılması isə müəllim vasitəsi ilə baş verir.

Ümumiyyətlə, müəllimin nitqi onun şəxsiyyətinin, mədəni səviyyəsinin, dünyagörüşünün tərkib hissəsi olmaqla nümunəvi danışığa, eləcə də, yazı mədəniyyətinə aparan bir yoldur, üsuldur. Müəllim şagirdlərə, tələbələrə, gələcəkdə vətənimizin layiqli gəncləri, vətəndaşı olacaq insanlara sözü qiymətləndirib seçmək,

¹³ <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21990>

onun semantik mənasını anlamaq, hər ifadəni məqamında və düzgün işlətmək bacarığı aşılamalı, mədəni və savadlı nitqə yiyələnməkdə lazımlı vasitələr, yol və üsullar tapmaqda öz əməyini əsirgəməməlidir [Çobanov M. 2016]. Nitq vasitəsilə ünsiyyət müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Müasir dövr, müasir həyat inkişaf etmiş elmi-texniki və mədəniyyət dövrüdür. Bu dövr hər bir şəxsin yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmasını tələb edir. Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Nitq mədəniyyəti dedikdə, danışan şəxsin ədəbi dilin orfoepik, leksik, üslubi, qrammatik və digər sahələrinin ümumiləşdirilmiş və normalaşmış səviyyələrinə uyğun şəkildə ünsiyyət qurması, fikrini izah etməsi nəzərdə tutulur. Çünki nitq mədəniyyəti xalqın ümumi mədəni səviyyəsinin tərkib hissəsində aparıcı rola malikdir. Başqa sözlə desək, “nitq mədəniyyəti şəxsiyyətin bütövlüyünü və mənəvi kamilliyini hərtərəfli aşkara çıxaran mühüm bir vasitədir”. “Nitq mədəniyyəti mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır” [7, 212 s.]. Odur ki, xalq arasında deyirlər: “Kamil insan kəlamından bəlli olur”, “Sözünü bilməyəni bayıra atarlar”. Bu mənada nitq mədəniyyəti hər bir şəxsin ümumi mədəni səviyyəsinin tərkib hissəsi olmalı və onu özündə cəmləşdirməlidir.

Nitq mədəniyyəti, gözəl və rəvan danışmaq vərdişi bir tərəfdən natiqin dünyagörüşü, hazırlıq dərəcəsi, estetik və etik zövqü, digər tərəfdən isə fitri istedadı ilə bağlıdır. Belə ki, öz çıxışında nitq mədəniyyəti normalarına riayət edən şəxsin nitqi mədəni nitq adlanır. Mədəni nitq hamı üçün aydın, sadə, başa düşülən, ahəngdar, gözəl, ardıcıl, səlis və mənalı olmalıdır. Nitqdə bu amillərə əməl edildikdə nitq maraqlı və cəlbedici olur. Dinləyici yüksək hisslə danışan natiqlə, bir növ həmdəm olur. Belə olduqda, natiqin yarısı natiqə, yarısı da dinləyiciyə məxsus olur. Burada natiqin məharəti də açıq-aydın şəkildə özünü büruzə verir. Axı natiqin ən böyük ustalığı onun nitqində yalnız vacib olan məsələləri şərh etmək deyil, həm də vacib olmayan məsələləri açıb söyləməməlidir. Çünki nitq mədəniyyəti yalnız natiqin (danışanın) fərdi zövqündən, istəyindən asılı olaraq yox, ümumxalq mədəniyyətinin vahid inkişafı ilə tənzim olunur [8, 250 s.]. Natiq danışarkən sözləri vasitəsi ilə eyni zamanda öz şəxsiyyətini, simasını, mənliliyini də göstərmiş olur. Ona görə də, nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasında düz mütənəşib bir əlaqə özünü göstərir.

Sokrat həmişə deyərmiş: “Ey insan, danış, səni tanıyım”. Əlbəttə, cəmiyyət üzvləri ayrı-ayrı təbəqələrdən ibarət olduğu kimi, onların da hər birinin özünəməxsus nitqi, danışmaq tərzini, məlumat imkanı və s. olur. Bu baxımdan natiqin iki növü vardır: adi nitq, mədəni nitq. İnsanın şəxsiyyəti birbaşa və dolaylı mənada onun simasıdır. Yəni

insanın siması onun başlıca identifikatorudur. Bu isə bir üz cizgiləri ilə, bir də həmin şəxsin danışığı, nitqi ilə ortaya çıxmış olur.

Müasir cəmiyyətimizdə ziyalıların, yazıçıların, alimlərin, jurnalistlərin və başqalarının siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi və s. sahələrə aid çıxışları mədəni nitqə misal ola bilər. Ziyalıların nitqi, hər şeydən əvvəl, öz sadəliyi, səlisliyi, ardıcılığı, ahəngdarlığı ilə fərqlənməli və hamı üçün nümunə olmalıdır. Çünki ziyalının mədəni səviyyəsi, əsasən, onun nitq mədəniyyəti ilə müəyyən edilir. Natiq nitqə başlayarkən dinləyicinin ümumi inkişaf səviyyəsini, ixtisasını, hadisələrə marağını və münasibətini nəzərə almalı və bu xüsusiyyəti nitqinin sonuna kimi gözləməlidir [8, 249 s.]. Yəni natiq çıxışı zamanı həm qarşısındakıların, həm də öz şəxsiyyət identifikatorunu nəzərə almalıdır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, mədəni nitq şəxsiyyəti xarakterizə edən vacib şərtlərdəndir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, xarici dilləri bilmək dilin daşıyıcısı olan şəxsiyyətin portretini zənginləşdirir [8, s.36]. F.Şiriyev qeyd edir: “Səmərəli, təsirli nitq üçün natiqin hansı şəxsi keyfiyyətləri və nitq davranışı xüsusilə əhəmiyyətlidir? Danışanın şəxsiyyəti haqqında Aristotel yazırdı: “Danışana etibar yaradan üç səbəb var, çünki bizim sübatsız inandığımız bu qədər nüanslar var ki, bunlar dərrakə, yaxşı adamlıq və xoş əhval-ruhiyyədir. Əgər dinləyicilərə elə gəliyə ki, natiq bütün bu keyfiyyətlərə malikdir, onlar mütləq ona inam hiss edirlər” [8, s.165]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət daima bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edən vacib dəyərdir. Hər bir şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, onun daxili aləminin və işgüzar mühitinin fərdiliyi təkrarsız kommunikasiya mədəniyyəti haqqında danışmağa imkan verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kommunikasiya mədəniyyəti sosial-psixoloji təlim prosesində inkişaf etdirilə bilər. Bu da yalnız ünsiyyət vasitəsi ilə mümkündür. Biz evdə ailə üzvlərimizlə, məktəbdə müəllim və sinif yoldaşlarımızla ünsiyyətdə oluruq. Başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrimizi onlara çatdırırıq. Bütün bunlar isə nitq vasitəsilə baş verir. Biz başqalarını dinləyir, onların yazdığını oxuyur, öz fikirlərimizi yazmaq və danışmaqla ifadə edirik. Beləliklə, ünsiyyət zamanı dörd nitq bacarığından istifadə edirik: dinləmə, danışma, oxu, yazı. Bu dörd bacarıq ünsiyyət zamanı şəxsiyyəti formalaşdırır. Dinləmək və oxumaq bacarığı başqalarını anlamaq, məlumat almaq üçündür. Danışmaq və yazmaq bacarığı isə düşündüklərimizi başqalarına çatdırmağa kömək edir. Dinləyərkən və danışarkən istifadə edilən söz və cümlələr səslərlə ifadə olunur. Ona görə də dinləmə və danışma şifahi nitqə aid olan bacarıqlardır. Hərflərlə ifadə olunmuş mətnləri isə oxuyuruq və ya yazırıq. Odur ki, yazı və oxu bacarıqları yazılı nitqə aid edilir. Bu nitq də şəxsiyyəti formalaşdırır.

Nəticə / Conclusion

Nəticədə deyə bilirik ki, nitqdən istifadə zamanı bizim simamız emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o, bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyiylə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolay mənada, insan şəxsiyyəti onun "ruhunun", başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün sifətidir.¹⁴ Bu sifət nitq vasitəsi ilə öz portretini çəkərək ətrafına nümayiş etdirir. Nitq mədəniyyəti isə geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini, simasını, yəni şəxsiyyətini danışmaq və yazmaqla ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Elə bu əlamət fikri dəqiq və aydın, yığcam və təsirli ifadə etməyi də özündə əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 277 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı, Şərq-Qərb. 712 s.
3. Çobanov M. (2016). Azərbaycan dili. Elm və Təhsil, Bakı.
4. Həsənov C. (2010). Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu. Respublika qəzeti, 28 oktyabr, s.6
5. Hüseyinov S., Qarayeva E. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və Təhsil. 408 s.
6. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı.
7. Qurbanov A. (1993). Ümumi Dilçilik. 3 cildə, II cild. Bakı, Maarif Nəşriyyatı. 272 s.
8. Şiriyev F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, Nurlan. 400 s.
9. <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21990>
10. <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

¹⁴ <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

Nitq mədəniyyəti və düzgün yazı təlimi**Aliya Musayeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi olaraq dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. İfadə olunan hər hansı bir fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıqlı olmalıdır. Bu şərtlər nitq mədəniyyətinin tələblərini təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti həm də mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Nitq mədəniyyətimizin nəzəri və tətbiqi cəhətləri bilavasitə düzgün yazı təlimi, orfoqrafiya ilə bağlıdır. Məqalədə məsələnin bu cəhətinin araşdırılmasına xüsusi fikir verilmiş, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin düzgün yazı təlimi ilə əlaqə məsələləri geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq mədəniyyəti, dil, düzgün yazı təlimi, orfoqrafiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 04.05.2020
qəbul edilib – 19.05.2020